

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

**Тема № 10 «Глибинна психологія: становлення та
розвиток у XX ст.»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Глибинна психологія (психоаналіз) та її розвиток у XX ст.

План :

1. . Передумови виникнення психоаналізу
2. Загальна характеристика глибинної психології. Теорія Фрейда.
3. Аналітична психологія Юнга.
4. Індивідуальна психологія Адлера. Розвиток психоаналізу у 30-50 роки.
5. Модифікація глибинної психології у другій половині XX ст.

Питання на семінар:

- Соціокультурна теорія К.Хорні.
- Психологічні уявлення Е.Фрома.
- Его-теорія особистості Е.Еріксона.

Література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
3. Роменець В.А. Історія психології: XIX – початок XX століття : навч.посібник. К.: Вища шк., 1995. 616.
https://chtyvo.org.ua/authors/Romenets_Volodymyr/Istoriia_psykholohii_XIX__pochatku_XX_stolittia/

Текст лекції

Передумови виникнення психоаналізу. У наш час термін “психоаналіз” відомий практично всім, як і ім’я його засновника Зігмунда Фрейда. Тоді як інші видатні психологи, які змінили психологічну науку, - Фехнер, Вунд, Уотсон, - в цілому мало відомі за її межами, а Фрейд здобув популярність серед найширших прошарків публіки. Журнал “Ньюсуїк” відзначав в 1981 р. (через 40 років після смерті Фрейда), що “ідеї Фрейда так глибоко проникли в нашу свідомість, що вже важко уявити собі XX століття без нього”. Він належав до тих нечисленних мислителів, які змогли докорінним чином змінити наші уявлення про себе.

Сам Фрейд якось висловив припущення, що за всю свою історію людство випробувало 3 значних удари по своєму колективному Его. Перший удар був завданий польським астрономом М. Коперником, який довів, що Земля не є центром Всесвіту. Друге відкриття Ч.Дарвіна показало, що людина не є унікальною, відмінною від всього

живого виглядом і не може претендувати на якесь особливе місце в світі. Третього удару завдав сам Фрейд, стверджуючи, що людина не може повністю контролювати своє життя за допомогою свого розуму. Таким чином, «Коперник перемістив людство з центру світу на його околицю, Дарвін змусив його визнати свою спорідненість з тваринами, а Фрейд довів, що розум не є господарем у власному будинку».

Становлення Психоеаналізу за часом збігається з розвитком інших відомих шкіл в психології. (У 1895 р. виходить в світ перша книга Фрейда; у 1898 р. Е.Л.Торндайк стає доктором наук; у 1900 р. Р. Йеркс починає свої дослідження в області інтелекту у тварин; у 1904 р. І.П. Павлов отримує Нобелівську премію.) Учені-психологи Європи і США переживали у той час великий вплив з боку функціоналізму. Проте до часу смерті Фрейда (1939 р.) ситуація корінним чином змінилася. Вундтівська психологія, структуралізм Тітченера, функціоналізм Брентано і Джемса вже стали надбанням історії. У США вже прозвучав “Біхевіоральний маніфест” Дж.Уотсона, у Німеччині виникла гештальт-психологія. Але і в Європі і в Америці найбільш поширеною психологічною школою-напрямком практичної психологічної роботи стає **психоеаналіз**. Згодом ця популярність лише збільшуватиметься.

До 1920 р. число найменувань книг по психоеаналізу перевищило 200 примірників. Публікації в популярних журналах розповідають публіці про психоеаналіз. Крупні університети Європи і Америки починають читати для студентів відповідні спеціальні курси. Психоеаналіз завойовує академічні кола, як ще раніше він захопив свідомість широкої громадськості і масову культуру. Його вплив в цих сферах яскраво відчуватиметься практично до кінця століття (у психології – школи-“антагоністи” психоеаналізу, психоеаналітичні ідеї в соціальній, політичній, етнічній психології, в рекламному бізнесі; фрейдистські сюжети в кінокартинах Луїса Бунюеля, А. Бергмана, В. Вендерса і ін.).

У той самий час психоеаналіз ніколи не був психологічною школою в точному розумінні цього слова. А саме, не був школою, порівняно з іншими школами. Психоеаналіз із самого початку вибивався з основного русла психологічної думки по своїх цілях, інтересах і методах. Його **предметом** була **аномальна поведінка**, що порівняно мало цікавило інші школи; вихідним **методом** – **клінічне спостереження**, а не контрольований лабораторний експеримент. І, крім того, психоеаналіз переважно цікавився несвідомим – темою, яка практично ігнорувалася в інших школах.

Вундт і Тітченер не включали несвідоме в свої системи по одній простій причині – воно недоступне інтроспективі, отже, не зводиться до яких-небудь елементарних компонентів. Для функціоналізму з його винятковою увагою до сфери свідомості несвідоме також не мало особливого інтересу. І звичайно, в біхевіоризмі для несвідомого не було гідного місця.

Таким чином, психоеаналіз є революційним напрямом для свого часу – і по цілях, і по методах, і по предмету і об’єкту свого дослідження. Проте він формується не на порожньому місці – у психоеаналізі З. Фрейда існували наукові джерела і передумови розвитку.

Коріння психоеаналізу “вирастає” як з природних наук, так і з філософії і поезії. Передусім, слід зазначити еволюційне вчення Ч. Дарвіна і біоенетичний закон Геккеля, який Фрейд зберіг в пам’яті ще зі школи. Ще одне джерело знаходилося у Фізіологічному інституті в Брюкку, де Фрейд написав свою першу наукову статтю і познайомився з лікарем Іосифом Брейером. Наступне джерело психоеаналізу слід

шукати у Франції, в Сальпетрієрському госпіталі в Парижі, де Фрейд, молодий лікар зіткнувся у знаменитого психіатра Шарко з дуже поширеною тоді хворобою – істерією – і познайомився з гіпнозом як методом дослідження і лікування.

З іншого боку, інтереси Фрейда стосувалися літератури і мистецтва, його захоплювала археологія, він виявляв глибоку цікавість до філософії самопізнання. Він багато що почерпнув з духу свого часу, переробивши і інтегрувавши його в своїх книгах; але ми не завжди в змозі визначити походження усіх джерел, що надихали його.

На розвиток психоаналітичного руху істотний вплив зробили два основні джерела: а) філософські концепції несвідомих психічних феноменів; б) роботи у сфері психопатології і психотерапії.

На самому початку XVIII ст. німецький філософ і математик Готфрід Вільгельм Лейбніц розробив концепцію, названу ним монадологія. Монади, згідно з Лейбніцом, є одиничними елементами реальності, відмінні від фізичних атомів. Кожна монада є непротивною психічною суттю. З точки зору Лейбніца, активність монад, що протікає у сфері ідеальних психічних актів, має різну міру свідомості: від майже повністю несвідомої до ясної і чіткої свідомості. Нижчі рівні психічної активності монади були названі малими перцепціями, їх свідомо реалізація отримала назву апперцепції.

Опісля сто років німецький філософ і педагог Іоганн Фрідріх Гербарт розвинув ці ідеї. Він сформулював концепцію порогу свідомості. Гербарт вважав, що “ідеї впливають один на одного подібно до механічних сил”. Згідно Гербарту, ідеї, що знаходяться нижче певного порогу, несвідомі. Коли ідея піднімається до рівня свідомості, вона апперцептується. Для того, щоб та або інша ідея могла піднятися до рівня свідомості, вона має бути порівняна з тими ідеями, які вже знаходяться у сфері свідомості. Несумісні ідеї не можуть знаходитися в свідомості одночасно. Ідеї, що перечать вже наявним у свідомості, витісняються. Витиснені ідеї знаходяться нижче за поріг свідомості. Згідно Гербарту, різні ідеї конкурують між собою за можливість свідомої реалізації.

Дана традиція розглядати несвідомі ідеї знайшла своє продовження в роботах **Артура Шопенгауера і Едуарда фон Гартмана**, що розробляли ідеї панпсихізму і абсолютного несвідомого.

Основні положення теорії А. Шопенгауера, що ріднять її з психоаналізом, стосуються концепції волі як абсолютної психічної основи світу, і, зокрема, волі до життя як основи всякого життя. Людина є найдосконаліше об’єктивування волі до життя. Найсильніше воля до життя виражається в статевому потягу, а також в боротьбі людини проти собі подібних (агресія). Держава, право, виховання є “намордник”, що не дозволяє членам суспільства знищити один одного.

Е. фон Гартман увійшов до історії як автор книги “Філософія несвідомого”, в якій він узагальнив положення, що існували раніше, про феномен несвідомого. Несвідоме, по Гартману, основа всього живого і абсолютна цінність буття. Воно формує організм і підтримує його життя, служить меті збереження людської істоти і всього людського роду. Несвідоме є стимул-реакцією для художньої творчості. Проте в несвідомого є і “темна сторона”: керуючись несвідомим, ніколи не знаєш, куди прийдеш; несвідоме містить в собі щось демонічне, страшне; тоді як свідомість можна орієнтувати в потрібному нам напрямі, несвідоме поза сферою нашого контролю і само контролює нас через афекти і пристрасті. Порівняльний аналіз теоретичних положень Гартмана і

Фрейда показує, що багато концептів останнього найтіснішим чином перекликаються з ідеями гартманської філософії несвідомого.

Ще один філософ, чиї ідеї були співзвучні теоретичним положенням Фрейда, – це Фрідріх Ніцше. Особливо чіткі паралелі ми можемо провести між поняттям його теорії “воля до влади” і фрейдистським поняттям “інстинкт”. Ніцшеанська “воля до влади” – єдина причина всіх процесів, як фізичних, так і духовних. Якнайповніше і природно вона виражається в афектах. Розум, мислення – не більше, ніж сцена для вираження прихованих за ними афектів, вони носять службовий характер.

Різного роду уявлення про несвідоме складали важливу частину суспільного інтелектуального клімату в Європі в XIX ст. Таким чином, Фрейд не був першим, хто серйозно заговорив про несвідоме в людській психіці. Навпаки, він сам вважав, що філософи до нього вже багато чого зробили в цій галузі. Те нове, на що претендував він, стосувалося, перш за все, методів дослідження несвідомого. Проте і тут він опирався на роботи багатьох дослідників.

До XVIII ст. психотерапія не була предметом яких-небудь наукових досліджень. В період християнства до психічнохворих людей відносилися як до “одержимих бісами”; тому “належне” з точки зору церкви лікування зводилося до морального і релігійного засудження, а також болісних процедур по вигнанню бісів. У XVIII ст. душевні хвороби почали розглядати як ірраціональну поведінку; жодного лікування їх не передбачалося.

Психотерапія стала полем експериментального дослідження лише в кінці XVIII ст. з появою робіт доктора медицини Віденського університету Франца Антона Месмера. Месмер використовував гіпноз для поліпшення стану хворих; свою дію він називав “тваринним магнетизмом”. Хворобу він розглядав як нерівномірний розподіл життєвого флюїда в організмі, а своє завдання бачив в тому, щоб, викликаючи конвульсивний криз, перерозподілити флюїд належним чином. На відміну від своїх послідовників, він заперечував можливість всякого афектного відношення між пацієнтом і гіпнотизером.

Багаточисельні учні і послідовники Месмера (Пюісегюр, Делез, Віре, Нуазе й ін.) розвивали його метод “тваринного магнетизму”, причому з часом на перший план все більше висувається ідея про вирішальну роль афектних стосунків між пацієнтом і гіпнотизером. Описувалися і обговорювалися феномени сильних відчуттів, що виникали у пацієнтів і магнетизерів, залежності пацієнта від магнетизера, опору пацієнта дії магнетизера. У цей період починають складатися основні принципи і правила магнетизерів (принцип ізоляції, принцип обов’язковості, правило доброзичливої нейтральності стосунків і т.ін.).

Середина XIX ст. ознаменувалася в історії психотерапії важливим поворотом, пов’язаним із зміною методики і появою нової теорії: термін “тваринний магнетизм” був відкинутий, замість нього шотландська лікарка Джеймс Брейд ввела термін “гіпнотизм”.

Визнання з боку професійного співтовариства гіпноз отримав, перш за все, завдяки роботам французького лікаря **Жана Мартіна Шарко**. В рамках його школи гіпноз став розглядатися як соматичне явище, за допомогою якого можна лікувати різні фізичні розлади. Проте сам Шарко і його учні не вважали процеси, що відбуваються між пацієнтом і гіпнотизером такими, що заслуговують окремої уваги.

Підхід до гіпнозу та лікування за допомогою гіпнозу ще раз змінився завдяки роботам **П'єра Жане**. Він передбачив, що справжньою причиною хвороби є психічні явища (порушення пам'яті, нав'язливі ідеї і сили несвідомого). Як основний метод лікування розладів Жане вибрав гіпноз. Жане вивчав відчуття, що переживаються пацієнтом до гіпнотизера під час сеансу і після нього. Він говорив про їх потужну позитивну забарвленість і порівнював пацієнта з ревним коханцем. Проте Жане заперечував сексуальну забарвленість цих відчуттів і явно прагнув відхилитися від залучення до міжособистісних стосунків з пацієнтами. Роботи Жане багато в чому передбачали ідеї Фрейда; згодом Жане виявляв особисту неприязнь до "батька" психоаналізу і звинуватив останнього в крадіжці своїх ідей.

Треба згадати сильний вплив на ідеї Фрейда з боку робіт **Ч. Дарвіна**. Саме Дарвін висловив декілька ідей, що лягли згодом в основу психоаналізу. Це, перш за все, уявлення про несвідомі психічні процеси і конфлікти, про роль сновидіння і прихований символізм деяких поведінкових симптомів, а також про значення сексуальності в людському житті. Дарвін концентрував свою увагу на нераціональних аспектах поведінки і психіки. Він написав статтю про психічний розвиток дитини (емоційний і сексуальний розвиток з дитинства до дорослого віку), яка була уважно прочитана Фрейдом. Дарвін наполягав на тому, що людські істоти схильні до дії біологічних сил, особливо інстинкту продовження роду і інстинкту пошуку їжі, які, на його думку, створюють основу для будь-якої поведінки. Менш ніж через десять років німецький психіатр **Річард фон Краффт-Еббінг** озвучив схожі ідеї: єдиними інстинктами в людській психіці є сексуальний інстинкт і прагнення до самозбереження.

Поширена думка про крайнє пуританство австрійського суспільства того часу є, по суті, помилковою. 80-і і 90-і рр. XIX ст. стали роками прориву пригніченої сексуальності та супутнього "вибуху" еротичної уяви. Інтерес до питань сексу відчувався і в повсякденному житті та науковій літературі. У 1886 р. Краффт-Еббінг випустив книгу "Сексуальна психопатія", наступного року віденський лікар **Альберт Молль** випустив книгу, присвячену дитячій сексуальності. В той же час виникає ідея, підтверджена практикою, про те, що психічні розлади пов'язані з проблематикою статевого життя, і таким чином виникає термін "лібідо".

Отже, розвиток творчої думки Фрейда знаходився під впливом безлічі всіляких течій, як теоретичного, так і практичного плану. Але в тому-то і полягає велич генія, що лише він зміг поєднати ці розрізнені ідеї та настрої у відносно цілісну теоретичну систему.

Карл Густав Юнг (1875 – 1961) народився в Кессвілі, Швейцарія в сім'ї священика. У 1900 р. отримав степінь доктора медицини в університеті Базеля. Інтерес до душевного життя хворих шизофренією привів його до знайомства з роботами З.Фрейда. Вони зустрілися у Відні в 1907 р. Юнг був зустрінутий як "старший син" і "кронпринц" психоаналізу. У 1910 р. він обирається першим президентом Міжнародної психоаналітичної асоціації. Проте в 1913 р. двох найбільших психоаналітиків розірвали стосунки по класичному єдиповому сценарію. Наступного року Юнг склав з себе повноваження президента Психоаналітичної асоціації і вийшов з неї. Більше Юнг і Фрейд жодного разу не зустрічалися.

Енциклопедична освіта і широке коло інтересів ученого сприяли створенню дивної по красі і складності психологічної теорії, в якій розроблялися багато базових

психологічних категорій, таких, як свідомість, несвідоме, Его, самозвеличання, комплекс і т.ін. Як і в творчості багатьох видатних психологів, в творчості Юнга можна виділити ряд періодів, впродовж яких він приділяв увагу вивченню різних питань, що стосуються глибин психічного життя індивіда. Грунтуючись як на часі написання робіт, так і на загальній логіці побудови Юнгом аналітичної теорії, почнемо знайомство з нею з розгляду питань, що стосуються структури людської психіки, співвідношення в ній свідомих і несвідомих компонентів.

Свідомість. Структура свідомості. Свідомість є перший психічний факт, з яким стикається дослідник-психолог. Свідомості властиві дискретність (люди періодично виходять із стану свідомості, наприклад, засинаючи) і вузькість (вона оперує лише деякою частиною сприйнятої інформації).

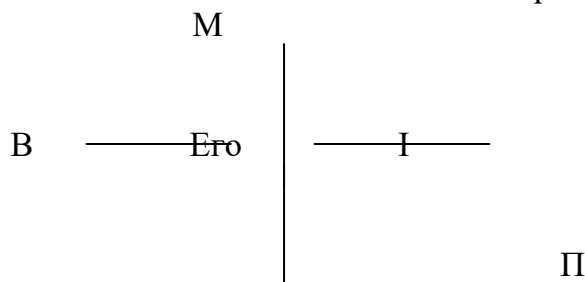
Свідомість неможливо уявити собі без зв'язку з Его. Его – це складне утворення, яке позначається, по-перше, усвідомленням власного тіла, власного існування, і, по-друге, даними пам'яті, послідовністю спогадів про своє минуле. Его – це одиниця в центрі свідомості, комплекс психічних фактів. Цей комплекс володіє здатністю притягувати те, що міститься в несвідомому; він також притягує враження ззовні, які, стикаючись з Его, стають фактами свідомості (якщо немає зіткнення реального факту чи події з Его, то його не можна вважати свідомим).

Характеризуючи Его, Юнг виділяв таке поняття, як его-спрямованість. Вона може бути визначена як орієнтація особистості або життєва установка, фокус уваги, спрямований назовні або усередину, на факти навколишнього світу або на події внутрішнього світу. Ці спрямованості отримали назви **екстраверсія й інтроверсія**. Вони співіснують в людині обидві одночасно, але одна стає домінуючою, а інша – допоміжною. Домінуюча функція стає **раціональною** (тісно пов'язаною з діяльністю свідомості, доступною свідомому аналізу), тоді як допоміжна – **ірраціональною** (недоступною свідомості).

У свідомості Юнг виділяє декілька функцій. Завдяки ним свідомість може бути орієнтована або на ектопсихічні, або на ендопсихічні факти. Ектопсихіка – співвідношення між змістом свідомості і даними, що поступають ззовні (відчуття, мислення, відчуття й інтуїція). Ендопсихіка – співвідношення між змістом свідомості і несвідомими процесами.

Відзначимо, що Юнг вкладав власний оригінальний зміст цим термінам. Відчуття – це передача фактів, доступних органам чуття; мислення – знання того, чим є річ і її зв'язки з іншими речами; почуття – розгляд/набуття/усвідомлення цінності предмету або явища; інтуїція – відчуття, що не зводиться до раціонального знання.

Загальне відношення між Его і ектопсихікою можна виразити таким чином:

Де М – мислення, В – відчуття, П – почуття, І – інтуїція. Пару функцій “мислення – почуття” Юнг називає раціональною парою, іншу пару функцій “відчуття – інтуїція”

– ірраціональною парою. У центрі знаходиться Его з властивою йому енергією (енергія волі). Воля спрямована переважно на якусь одну з чотирьох функцій свідомості; така функція легко доступна свідомому аналізу і вольовому контролю, розвинена і диференційована і переважно використовується індивідом для розробки стратегій поведінки. Юнг називає таку функцію пріоритетною (ведучою) функцією свідомості, а протилежну нею функцію – підпорядкованою. Юнг вважає, що ми є цивілізованими людьми в своїй провідній функції; у своїй підпорядкованій функції ми залишаємося первісними людьми.

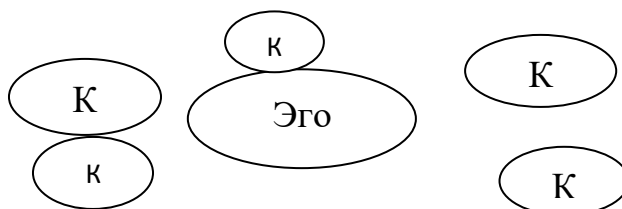
Підпорядкована функція відповідає архаїчній частині нашої особистості, це “відкриті двері”, через які з підсвідомості може проникнути що завгодно. Підпорядкована функція часто становить для людини проблему, вона знаходиться поза сферою вольового контролю і тому діє як би “сама по собі”; наприклад, людину, чия провідна функція – інтуїція, можуть регулярно вводити в оману і подив її власні відчуття, у людини, що живе відчуттями, емоціями, мислення виходить з-під вольового контролю, не вона контролює мислення, а мислення веде її своїми примхливими дорогами. З іншого боку, інтеграція підпорядкованої функції в Его може дати особі емоційний потенціал для подальшого зростання і зміни.

Провідна функція належить до однієї з пар раціональних або ірраціональних функцій. Але людина не буває лише раціональною або лише ірраціональною – кожен з нас використовує допоміжну функцію з іншої пари, ніж та, до якої належить ведуча.

Дана структура ектопсихіки дала Юнгу можливість побудови оригінальної теорії психологічних типів. За допомогою двох позицій – екстраверсії – інтроверсії і вищій і додатковій функції можна отримати список з 16 основних типів, наприклад, інтроверт, що інтуїтивно відчуває, мислиннєво-сенсорний екстраверт і т.ін. Ця типологія ілюструє роботу свідомості на практиці, а також пояснює, чому свідомість “працює по-різному” у різних людей.

Індивідуальне несвідоме. Комплекси. Ендопсихічні функції дозволяють особистості зіткнутися з “темною стороною душі” – несвідомим. Юнг розділяє несвідоме на індивідуальне і колективне.

Індивідуальне несвідоме, згідно Юнгу, складається з продуктів інстинктивних процесів, що конституують особу, забутих або витиснених фактів, а також інформації творчого характеру (аналогічно поняттю несвідомого у Фрейда). Але! Юнг передбачив, що матеріал, що знаходиться в особистому несвідомому, не є однорідною “сумішшю” забутих або витиснених фактів душевного життя особистості; він організований певним чином. Психічні факти, складові особистісного несвідомого, організовані в комплекси, або скупчення емоційно заряджених думок, відчуттів, спогадів. Згідно з уявленнями Юнга, ці комплекси, скомпоновані довкола різних значущих тем, можуть зробити значний вплив на поведінку особистості. Тоді “будову” особистості можна позначити таким чином:

К

К

Так звана “планетарна” структура особистості включає Его як центральне особистісне утворення, що знаходиться одночасно і в центрі свідомості, і цілий ряд комплексів, що знаходяться на віддалі від Его і поза свідомістю. Тепер пригадаємо, що, характеризуючи Его на початку цієї лекції, ми також вживали поняття комплекс. І в цьому прихований глибокий сенс: Юнг дійсно вважає, що комплекси і Его – однієї природи, і Его можна назвати “центральним комплексом” особистості. Поняття комплекс спростовує уявлення про “монолітну” особистість. У нас багато “Я”, і Его – лише одне з них.

Юнг вважає, що немає принципової різниці між фрагментарною особистістю і комплексом: “комплекси – це душі, що відкололися”. Він йде далі: “комплекси поведуться як незалежні істоти”, інколи вони навіть приймають особистісний характер Его. Особистість також може несвідомо ідентифікуватися з комплексом (наприклад, з комплексом “Хорошої матері”); тоді вона поводить себе як “хороша мати”, або відчуває на собі вплив “хорошої матері” і пов’язану з цим пригніченість.

Але якщо між Его і комплексом немає принципової різниці, то чи не може комплекс яким-небудь чином зайняти місце Его? – Юнг відповідає, що може. За певних умов комплекси можуть “відтягувати” на себе свідомість – тоді виникає явище “втрати душі”, “множинної особистості”, “вселення демона», якого так боялися наші нецивілізовані предки. Згідно Юнгу, людина потрапляє у владу не демона, але власного досі неусвідомлюваного комплексу, який витісняє звичне “Я” і стає на його місце.

Так юнгіанську концепцію “планетарної” особистості можна розглядати як пояснення примітивної демонології.

В цілому, комплекс не можна розглядати як якесь патологічне явище. Пізнання власних комплексів може збагатити потенціал особистості і сприяти її подальшому зростанню і розвитку (методом пізнання комплексів є асоціативний тест).

Колективне несвідоме. Архетипи. Юнг передбачив існування ще одного глибиннішого прошарку в структурі особистості, до якого належить зміст практично невідомого походження. Його відмінна особливість – міфологічний характер. Він як би належить шару душі, властивому не якій-небудь окремій особистості, а людству взагалі. Юнг назвав даний рівень душевного життя **колективним несвідомим** і вказував, що зміст колективного несвідомого успадковується і однаково для всього людства, незалежно від нації, раси, статі і т.ін.

Змістом колективного несвідомого є архаїчні психічні образи, що містять за формою сенсом міфологічні мотиви. Це не спогади, образи або поведінкові моделі в чистому вигляді, а, швидше, чинники, під впливом яких люди реалізують універсальні моделі в своєму мисленні, сприйнятті, поведінці.

Архетипи присутні в казках, міфах, легендах і фольклорі, вони – невід’ємна частина кожної культури. Ось деякі з таких поширених архетипів – мотивів: Герой, Дракон, Рятівник, Кит, що проковтує Героя і т.ін.

Юнг зв’язує походження архетипів з багатомільйонною історією еволюції людського мозку. Мозок людини історичний. Його структура відображає історію свого формування. Фундаментальна структура душі/мозку має ієрархічний пристрій,

загальний для всіх людей. Тут закладені “відбитки” фундаментальних переживань, з якими стикалися люди впродовж століть разом з супроводжуючими їх емоціями і афектами, які створюють “готовність проживати життя згідно із закладеними в психіці граничними лініями”.

Цікаве співвідношення понять “архетип” і “інстинкт” в теорії Юнга. У своїх ранніх роботах Юнг розглядає архетип як “психічний аналог інстинкту”. У пізніших роботах він говорить про архетип як про проміжну ланку між інстинктом і образом. Між ними існує взаємозалежність і ні архетип, ні інстинкт не мають окремого або первинного існування по відношенню один до одного.

Архетипи біполярні, тобто виражають природжену подвійність предметів і явищ. Наприклад, архетипічний образ батька може бути розділений на того, що допомагає, підтримує, сильного і на переважаючого, жадливого батька. Реальний образ батька будується в результаті опосередкування архетипічної системи реальним досвідом. Якщо реальний досвід підсилює одну з крайнощів, еволюція образу батька порушується, і це може заважати нормальному розвитку особистості.

Юнг організовував архетипи в окремі групи; він відмітив, що існує тенденція до персоналізації несвідомого. Існує декілька можливостей представити архетипи у вигляді ряду або ієрархії. Скористаємося найбільш поширеним підходом і розглянемо найбільш важливі архетипи.

На початку системи архетипів ми бачимо *Персону*. Персона – це соціальна маска або личина, яку ми надіваємо, щоб звернутися до світу. Персона позначає безліч ролей, яких ми програємо відповідно до соціальних вимог. Основне завдання, яке виконує Персона – заборона сильних примітивних емоційних імпульсів, необхідна для життя в суспільстві. Проте як актора можна прийняти за його персонаж, так і Персона (Маска) може “прирости до шкіри”. В разі ототожнення з Персоною/обманом власна персона людини “зводиться” до однієї єдиної ролі, відчужується від дійсного емоційного життя.

Наступний архетип, *Тінь*, включає все те, що кожна людина боїться, зневажає і не може прийняти в собі, “темну сторону особистості”. Юнг не зрівнює поняття “Тінь” і “гріх”: всі об’єкти відкидають тіні. Те ж саме Тінь виражає і для людства в цілому, і для окремої культури в окремий момент часу.

Его може усвідомлювати деякі частини того, що знаходиться в Тіні, але сама Тінь ніколи не може бути усвідомлена. Виведення чого-небудь на свідомий рівень також підсилює несвідоме, тому, чим більше диференційоване Его, тим більше є проблематичною Тінь.

Юнг багато разів підкреслює, що тінь не слід розглядати як “погане”. Темна сторона людини – це, по суті, теж її сторона. Юнг розглядає Тінь як джерело життєвої сили, спонтанності і творчого початку в житті особистості. Тому у міру особистісного зростання повинна відбуватися інтеграція тіні, визнання невизнаного, але людського. “Асиміляція Тіні дає людині тіло, тваринну сферу інстинктів”. Визнання Тіні дозволяє людині побачити, що корінь її життєвих проблем – в ній самій.

По відношенню до окремої культури Тінь включає всіх тих, хто знаходиться поза цією культурою/суспільною системою (злочинці, психотики, диваки і т.ін.), а також національними ворогами. Наявність таких людей можна розглядати, як нездатність асимілювати свою Тінь. Якщо ця нездатність зберігається довгий час або посилюється,

тоді суспільна Тінь може “вибухнути” як у випадку фашизму, расових або національних зіткнень і зруйнувати “свою” культуру.

Далі “розташовуються” два протилежних архетипа **Anima i Animus**, які, по Юнгу, виражають природжену андрогінну природу людей. Anima представляє внутрішній образ жінки в чоловіку, його несвідому жіночу сторону; Animus – внутрішній образ чоловіка в жінці, її несвідома чоловіча сторона.

Але – давайте зробимо невеликий відступ. Юнг детально зупиняється на психологічних особливостях чоловіка і жінки. Окрім чоловічого і жіночого архетипів він говорить про два різні архетипічні принципи психологічного функціонування. Маскулінний принцип він називає *Логосом* (“слово” – виражає прихильність раціональності, логіці, опору на інтелект і орієнтацію на досягнення); фемінний принцип він називає *Еросом* (коханець Психеї – прагнення до зв’язаності). Логос і Ерос не залежать від анатомічної статі і існують в кожному чоловікові й жінці. Логос та Ерос однаково важливі, проте, в роботах Юнга існують плутані вказівки на зв’язок між принципами і родом (вони неоднозначні). Юнг підкреслює, що Ерос і Логос є взаємодоповнюючими, доступними обом статям і конструктивними лише в партнерстві.

Але! Дихотомія психологічного функціонування людей зберігається в Юнга в символічній формі – як чоловік і жінка усередині особистості.

Anima i Animus Юнга представляють не лише чоловічу/жіночу частину психіки, але і природжений аспект функціонування, що відрізняється від свідомого, тому повний можливостей і потенціалів. Уві сні зустріч з Anim’ою може інтерпретуватися як представлення альтернативних способів сприйняття, поведінки і іншої системи цінностей. Наприклад, Animus пов’язаний із сфокусованим мисленням, свідомістю і пошаною до фактів; Anima – з уявою, фантазією, грою. Фігури Anim’и часто діють як джерела мудрості і інформації. Головне тут те, що це – образи загальних принципів, що відносяться до всіх людей, і якщо вони не доступні людині в даний момент, то це має індивідуальні, а не пов’язані зі статтю причини.

Animus i Anima часто виявляються в проекції на реального чоловіка або жінку, тоді вони можуть викликати потяг між людьми, оскільки вони несуть зародки розуміння і комунікації з представником протилежної статі. Через проекцію жінка і чоловік пізнають один одного, ваблять один одного. Будучи архетипічними структурами, Animus i Anima передують переживанням і визначають їх. Але проекція Anim’и і Animus’a не лише полегшує нашу гетеросексуальність. Проекція того, що в особистості відноситься до протилежної статі, – проекція несвідомого потенціалу, – “образу душі”. Таким чином, жінка може вперше побачити або відчувати свої чоловічі сторони, які вона не усвідомлює, але які їй необхідні. Чоловік “виймає” з неї і “показує” їй її власну душу.

Проекція Anim’и/Animus’a на партнера – норма, а не патологія. Патологічний стан виникає тоді, коли проектує свою Тінь на Animus/Anim’у, або надмірно ідентифікується з ним/нею. У першому випадку особистість починає бачити і відчувати в партнерові те, чого вона понад усе боїться і відкидає в собі. У другому випадку особистість демонструватиме поведінку, яка виражає стереотипні недоліки протилежної статі. Чоловік може стати невірноваженим, ірраціональним, жінкоподібним; жінка – дуже упевненою в собі, схильною до суперечок, прихильною

до фактів. Жінку, “захоплену” Animus’ом, можна описати як “погана подача” чоловіка і навпаки.

Один з найдивніших висновків з цих положень – це твердження про психологічну значущість фактичних статевих стосунків. По Юнгу, ці стосунки збагачують психологічні процеси в особистості (і навпаки, внутрішні процеси сприяють встановленню статевих стосунків). Це може бути однією з причин того, що людині потрібно більше, ніж просто сексуальне партнерство.

Самозвеличання – найбільш важливий, найбільш глибинний, центральний архетип в теорії Юнга. Воно є серцевиною особистості, довкола якої організовані і об’єднані інші елементи. Самозвеличання – це несвідомий прообраз Его, воно спочатку зливається, потім – диференціюється від Самозвеличання. Юнг дає наступне робоче визначення самозвеличання: “потенціал для інтеграції особистості”. Проте подібної інтеграції досягти непросто, до неї можна прийти не раніше середнього віку. Більш того, архетип Самозвеличання не реалізується до тих пір, поки не настане повна гармонія всіх аспектів душі, свідомості і несвідомого.

Самозвеличання має дві властивості, які виділяють її з низки інших архетипів: 1) вона функціонує як синтезатор і посередник між протилежностями в психіці; 2) Самозвеличання – основний агент виробництва глибинних, надихаючих трепет символів, які за своєю природою є регулюючими (психіку) і виліковуючими (душевні хвороби).

Символізм – взагалі характерна межа породжуваних архетипами душевних утворень. **Символ** – це не знак, бо знак позначає щось вже відоме. Символ позначає щось невідоме, що не неможливо висловити. Отже, символ “вказує на значення, яке не піддається опису”, тобто, на архетип.

На відміну від Фрейда, Юнг залишає за **символами** не захисну, а **цілісну функцію**. Символи сприяють інтеграції протилежностей в психіці; їх робота спрямована на регуляцію психіки на користь природного розвитку особистості. Використовуючи символи, наше несвідоме може намагатися “сказати” нам уві сні, передусім, що порушена гармонія між частинками душі (наприклад, між раціональним та ірраціональним принципами пізнання, диференційованою і недиференційованою функціями, чоловічою і жіночою частинами душі і т.ін.). Символи можуть виражати назріваючий фізичний розлад (хворобу), який ще не усвідомлений суб’єктом, але вже “помічений” несвідомим.

Отже, Юнг дещо відійшов від позиції Фрейда, проте збагатив наші уявлення про зміст і структуру особистості. Хоч його концепції про архетипи та колективне несвідоме і складні для нашого розуміння і не піддаються для емпіричного вимірювання, вони продовжують заповнювати багатьох. Його розуміння несвідомого як збагаченого та необхідного джерела мудрості викликало хвилю інтересу до його теорії у сучасного покоління студентів та професійних психологів. Теологи, філософи, історики та представники багатьох інших дисциплін вважають творчі знахідки Юнга надзвичайно корисними у своїх роботах.

2. Індивідуальна психологія А. Адлера. Ще далі, ніж теорія Юнга, відстає від позиції Фрейда індивідуальна психологія **А.Адлера (1870-1937)**. Адлер, котрий в дитинстві часто і важко хворів, сподівався, що вибір професії лікаря допоможе йому і його близьким у боротьбі з недугами. Закінчивши медичний факультет Віденського університету, він практикував як лікар-офтальмолог. Але, внаслідок його зростаючого

інтересу до діяльності нервової системи галузь занять Адлера стала зміщуватися в бік психіатрії і неврології.

У 1902 р. Адлер став одним з перших чотирьох членів гуртка, який утворився навколо творця нового психологічного напрямку – З.Фрейда. У 1910 р. за пропозицією Фрейда він очолив Віденську психоаналітичну спілку. Але незабаром Адлер почав розвивати ідеї, які суперечили деяким основним положенням Фрейда. Коли ці розбіжності загострилися, йому було запропоновано викласти свої погляди 1911 р. та відмовитись потім від посади президента спілки. Згодом він офіційно обірвав свої зв'язки з психоаналізом, вийшов із спілки зі своїми прихильниками і організував власну групу, яка отримала назву Асоціація індивідуальної психології.

Після Першої світової війни він зацікавився проблемами навчання, заснував першу виховну клініку в межах віденської системи шкільного навчання, а потім і експериментальну школу, яка втілювала в життя його ідеї в галузі навчання. Особливе значення Адлер надавав заняттям з вчителями, тому що думав, що дуже важливо працювати з тими, хто формує розум і характер юнацтва. На допомогу батькам у вихованні дітей ним були організовані консультативні центри для дітей при школах, де діти та їхні батьки могли отримати необхідну їм пораду і допомогу. До 1930 р. тільки у Відні було 30 таких центрів.

У 1935 р. він переїхав до США, де продовжував працювати в якості лікаря-психіатра, одночасно займаючи посаду професора медичної психології. Індивідуальна психологія Адлера, інтерес до якої знизився після його смерті в 1937 р., знову виявилася в центрі уваги психологів у 50-і роки, суттєво вплинувши на формування гуманістичної психології і нового підходу до проблеми особистості.

Адлер став засновником нового, соціально-психологічного підходу до дослідження психіки людини. Саме в розвитку нових ідей своєї концепції він і розійшовся з Фрейдом. Його теорія, викладена в книгах «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Людинознавство» (1927), «Смисл життя» (1933), являє собою зовсім новий напрямок, дуже мало зв'язаний з класичним психоаналізом і складає цілісну систему розвитку особистості.

Головна ідея Адлера полягала в тому, що він **заперечував положення Фрейда і Юнга про домінування несвідомих потягів в особистості і поведінці людини, захоплень, які протиставляють людину суспільству.** Не вроджені потяги, не вроджені архетипи, а почуття спільності з іншими людьми, які стимулюють соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, - ось та головна сила, що визначає поведінку і життя людини, вважав Адлер. Але, є щось загальне, що поєднує концепції цих трьох психологів: всі вони припускали, що людина має деяку внутрішню, властиву їй одній природу, яка впливає на формування особистості. При цьому **Фрейд надавав вирішального значення сексуальним чинникам, Юнг - первинним типам мислення, а Адлер підкреслював роль суспільних інтересів.**

В той же час Адлер був єдиним, хто вважав важливою тенденцією в розвитку особистості людини прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної людської особистості, досліджуючи те загальне, що притаманне несвідомому. Юнг хоча і прийшов до ідеї про цілісність і Самість особистості, але значно пізніше, у 50-60-х роках. **Думка про цілісності і унікальності особистості є неоцінним внеском Адлера в психологію.**

Не менш важлива і сформульована ним ідея про творче «Я». На відміну від Фройдівського “Его”, що прислужилася меті реалізації вроджених захоплень і тому, яка визначає шлях розвитку особистості в даному напрямку, «Я» Адлера являє собою суб’єктивну і індивідуалізовану систему, яка може змінювати напрямок розвитку особистості, інтерпретуючи життєвий досвід людини і надаючи їй різний смисл. Більш того, це «Я» саме починає пошуки такого досвіду, який може конкретній людині полегшити у створенні її власного, унікального стилю життя.

Теорія особистості Адлера являє собою добре структуровану систему і ґрунтується на декількох основних положеннях, які пояснюють багаточисельні варіанти шляхи розвитку особистості: 1) фіктивний фіналізм, 2) прагнення до переваг, 3) відчуття неповноцінності і компенсації, 4) суспільний інтерес, 5) стиль життя, 6) творче «Я».

Ідея **фіктивного фіналізму** була запозичена Адлером у відомого німецького філософа Ганса Файгінгера, який стверджував, що всі люди орієнтуються в житті за допомогою конструкцій чи фікцій, які організують і систематизують реальність, що детермінує нашу поведінку. У Файгінгера Адлер також почерпнув ідею про те, що мотиви людських вчинків визначаються в більшій мірі надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом, який неможливо реалізувати, але є цілком реальним стимулом, який визначає намагання людини. Адлер також підкреслював, що здорова людина в принципі може звільнитися від впливу фіктивних надій і побачити життя і майбутнє такими, якими вони є насправді. В той же час для невротиків це неможливо і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює їхню напругу.

Адлер вважав, що велике значення у формуванні структури особистості людини мають його **батьківщина, люди, які її оточують в перші роки життя**. Значення соціального оточення особливо підкреслювалось Адлером (одним з перших у психоаналізі), тому що він вважав, що дитина народжується не з готовими структурами особистості, а лише з їх прообразами, які формуються на протязі життя. Найбільш важливою структурою він називав стиль життя.

Розвиваючи ідею про **стиль життя, яка формує поведінку людини**, Адлер виходив з того, що він визначає і систематизує досвід людини. Стиль життя тісно пов’язаний з почуттям спільності, одним із трьох вроджених несвідомих почуттів, які складають структуру «Я».

Почуття спільності, що має суспільний інтерес, являє собою своєрідний стрижень, який тримає всю конструкцію стилю життя, визначає її зміст і напрямок. Почуття спільності хоча і є вродженим, але може залишитися нерозвинутим. Ця нерозвиненість почуття спільності стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів людини.

Розвиток почуття спільності пов’язане з близькими дорослими, які оточують немовля з дитинства, насамперед з матір’ю. У відкинутих дітей, що ростуть з холодними, відгородженими від них матерями, почуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у пестливих дітей, тому що почуття спільності з матір’ю не переноситься на інших людей, які залишаються для дитини чужими.

Рівень розвитку почуття спільності визначає систему уявлень про себе і світ, що створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи створює перешкоди для особистісного росту, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично сама являється творцем своєї особистості, яку вона створює із сірого матеріалу спадковості і досвіду. **Творче «Я»**, про яке пише Адлер, являє собою своєрідний фермент, який впливає на факти навколишньої дійсності і трансформує ці факти в особистість людини, «особистість суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну і яка володіє унікальним стилем». Творче «Я», з погляду Адлера, надає життю людини смисл, воно творить як саму мету життя, так і засоби для її досягнення.

Таким чином, Адлер розглядав процеси формування життєвої мети, стилю життя по суті як акти творчості, які надають людській особистості унікальність, свідомість і можливість управління своєю долею. **На противагу Фройдіві він підкреслював, що люди це не пішаки в руках зовнішніх сил, а свідомі цілісність, яка самостійно і творчо створює своє життя.**

Якщо почуття спільності визначає напрямок життя, її стиль, то два інших вроджених і несвідомих почуття - **неповноцінності і прагнення до переваг** - являють собою джерела енергії особистості, необхідної для її розвитку. Ці почуття є позитивними, це стимули для особистісного росту, самовдосконалення. Якщо почуття неповноцінності впливає на людину, викликає в неї бажання перебороти свій недолік, то прагнення до переваг викликає бажання бути краще всіх, не тільки перебороти недолік, але і стати самим вмілим і знаючим. Ці почуття, з погляду Адлера, стимулюють не тільки індивідуальний розвиток, але і розвиток суспільства в цілому завдяки самовдосконаленню і відкриттям, зробленими окремими людьми. Існує і спеціальний механізм, який допомагає розвитку цих почуттів, - **компенсація**.

Адлер виділив чотири основних види компенсації - **неповну компенсацію, повну компенсацію, зверхкомпенсацію і вдавану компенсацію, чи відхід у хворобу**. Поєднання певних видів компенсації з життєвим стилем і рівнем розвитку почуття спільності дало йому можливість створити одну з перших типологій розвитку особистості.

Він вважав, що розвинуте почуття спільності, яке визначає соціальний стиль життя, дозволяє дитині створити досить адекватну схему апперцепції. При цьому діти з **неповною компенсацією** менше відчують свою неповноцінність, яку вони можуть компенсувати за допомогою інших людей, однолітків, від котрих вони не відчують відгородженості. Це особливо важливо при фізичних дефектах, які часто не дають можливості повної їхньої компенсації і тим самим можуть послужити причиною ізоляції дитини від однолітків, призупинити її особистісний ріст і вдосконалення.

У випадку **зверхкомпенсації** такі люди намагаються звернути свої знання і уміння на користь людям. Їхнє прагнення до переваг не перетворюється в агресію проти людей. Прикладом такої зверхкомпенсації для Адлера служили Демосфен, який переборов свою заїкуватість, Ф. Рузвельт, що переборов свою фізичну слабкість, багато інших добрих людей, не обов'язково всім широко відомі, але такі, що приносять користь оточуючим.

В той же час при нерозвиненому почуття спільності у дитини починають вже в ранньому дитинстві формуватися різні невротичні комплекси, які приводять до відхилень у розвитку її особистості. Так, неповна компенсація сприяє виникненню

комплексу неповноцінності, який формує неадекватну схему апперцепції, що змінює життєвий стиль, робить дитину тривожною, невпевненою у собі, заздрісною, комфортною. Немоżliвість перебороти свої дефекти, особливо фізичні, часто приводить до мнимої компенсації, і дитина, так як і пізніше вже доросла людина, починає спекулювати своїм недоліком, намагаючись мати привілеї уваги і співчуття людей, які її оточують. Але такий вид компенсації недосконалий, тому що він зупиняє особистісний ріст і формує неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У випадку зверхкомпенсації у дітей з нерозвинутим почуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується в невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для надбання влади над людьми, для поневолення їх, думаючи не про суспільну користь, а про свої вигоди. При цьому формується неадекватна схема апперцепції, яка змінює стиль життя. Такі люди - тирані і агресори, вони підозрюють оточуючих в бажанні відняти у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, не щадять навіть своїх близьких. Для Адлера прикладами такого стилю життя були Перон, Наполеон, Гітлер і інші авторитарні правителі і тирані, не обов'язково в масштабах країни, але у рамках своєї родини, близьких. При цьому, з точки зору Адлера, найбільш авторитарними і жорстокими стають діти печені, в той час як відкинутим дітям в більшій мірі притаманні комплекси вини і неповноцінності.

Таким чином, однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй вистояти у життєвих негодах, перебороти труднощі і досягти досконалості, є вміння співпрацювати з іншими. Тільки у співпраці людина може перебороти своє почуття неповноцінності, привнести цінне у розвиток суспільства.

Адлер писав, що, якщо людина вміє співпрацювати з іншими, вона ніколи не стане невротиком, в той час як недолік кооперації є корінь невротичних і погано пристосованих стилів життя.

Хоча не всі теоретичні положення Адлера, пов'язані з **типологією особистості дітей, черговістю їх народження**, знайшли своє підтвердження у подальших експериментальних дослідженнях. Проте сама ідея про роль почуття спільності і індивідуального стилю життя у формуванні особистості дитини, особливо думка про компенсацію як основний механізм психічного розвитку і корекції поведінки, стала важливим внеском в психологію.

Необхідно відзначити і **внесок Адлера в психотерапію**, тому що він одним з перших досліджував роль гри у подоланні неврозів і закомплексованості. Він вважав, що саме гра дозволяє дітям перебороти комплекс неповноцінності, який вони відчувають в світі оточуючих їх дорослих. При цьому спонтанна гра дітей вже є гарним психотерапевтичним засобом. В тому випадку, коли вимагає подолання більш серйозних комплексів і вирішення спеціальних проблем, розвиток гри повинен здійснюватися і спрямовуватися дорослим.

Теорія Адлера стала своєрідною антитезою Фройдівській концепції людини. Вона здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

Карен Хорні (1885 – 1952), видатна жінка-психоаналітик, увійшла до історії психології як автор оригінальної теорії особистості, в якій вона аналізує соцікультурні чинники, що визначають розвиток дитини. Як і В. Райх, Хорні багато в чому розходила з точкою зору ортодоксального психоаналізу на проблеми психічного

розвитку людини; як і Райх, за свої розбіжності вона була піддана засудженню з боку психоаналітичного співтовариства (дискваліфікована як інструктор по психоаналізу в 1941 р.). Дискваліфікація не змогла перешкодити Хорні далі розвивати свою теорію. Вона заснувала Американський інститут психоаналізу і була його першим деканом аж до своєї смерті.

Можна виділити декілька основних положень, що є основою соціокультурної теорії К. Хорні. По-перше, вона відкидала ідеї З. Фрейда відносно психології жінки, особливе його твердження про те, що провідним чинником жіночого психологічного розвитку є заздрість до пеніса. По-друге, її спілкування з рядом видатних психологів і антропологів (Е. Фромм, М. Мід, Г.С. Салліван) привело її до думки, що соціокультурні умови роблять глибокий вплив на розвиток і функціонування індивіда. Клінічні спостереження за пацієнтами, які вона вела в Європі і Америці, показали значні відмінності в їх особистісній динаміці, що з'явилося підтвердженням впливу культурних чинників на розвиток особистості. Ці спостереження привели її до висновку про те, що в основі порушень функціонування особистості лежать унікальні стилі міжособистісних стосунків.

Розвиток особистості. К. Хорні підтримувала основні ідеї Фрейда відносно вирішальної ролі дитячих переживань для формування структури і функціонування особистості дорослого. Проте щодо специфіки формування особистості їх думки розходилися. Хорні не приймала твердження Фрейда про існування універсальних психосексуальних стадій і про те, що сексуальність дитини диктує особливу спрямованість подальшого розвитку особистості. Згідно з її переконаннями, вирішальним чинником в розвитку особистості є соціальні стосунки між дитиною і її батьками.

Згідно Хорні, дитині властиві дві основні потреби: потреба в задоволенні і потреба в безпеці. Задоволення має на увазі всі біологічні потреби: у їжі, сні і т.ін. Хорні визнавала, що задоволення цієї основної потреби грає важливу роль в забезпеченні фізичного виживання дитини; проте, вона вважала, що провідну роль у формуванні особистості грає інша основна потреба – в безпеці. Потреба в безпеці має на увазі прагнення любові, бути бажаним і захищеним від небезпек навколишнього світу. У задоволенні цієї потреби (втім, як і в задоволенні першої основної потреби) дитя повністю залежить від батьків. Якщо батьки проявляють дійсну любов і тепло в стосунках до своєї дитини, то вони задовольняють її потребу в безпеці. Це сприяє формуванню здорової особистості. Навпаки, якщо поведінка батьків не сприяє задоволенню потреби в безпеці, можливий патологічний розвиток особистості.

Незадоволення потреби в безпеці приводить до виникнення у дитини почуття образи і гніву по відношенню до батьків (базальній ворожості). Це відчуття вступає в конфлікт з дитячою залежністю від батьків. В результаті цього конфлікту негативні відчуття витісняються. Але і будучи витисненою, базальна ворожість робить вплив на психіку дитини, наповнюючи її відчуттями безпорадності, страху, любові і провини. Даний комплекс відчуттів отримав назву базальної тривоги (відчуття самоти і безпорадності перед лицем потенційний небезпечного світу).

Етіологія неврозу. На відміну від Фрейда, Хорні не вважала, що тривога є необхідним психічним станом. Вона вважала, що тривога виникає в результаті відсутності відчуття безпеки в міжособистісних стосунках. На думку Хорні, виражена базальна тривога у дитини веде до формування неврозу у дорослої людини. Щоб

впоратися з відчуттям недостатньої безпеки, безпорадності і страху перед навколишнім світом, дитя вдається до різних захисних стратегій. Виражені в поведінці, ці стратегії “орієнтують” людину на досягнення, “набуття” чого-небудь, тому для їх опису Хорні ще використовувала термін невротичні потреби. Хорні описала 10 таких стратегій невротических потреб.

1. Потреба в любові і схваленні виявляється в постійному невтамованому бажанні бути любимим і отримувати захоплення з боку оточуючих. Пов’язана з підвищеною чутливістю і сприйнятливостю до критики, яка може розцінюватися як відкидання і прояв недружелюбності.

2. Потреба в керівництві виражається в надмірній залежності від інших людей і боязкості відмови (у близьких стосунках) або самоти. Пов’язана з переоцінкою любові і переконаністю в тому, що любов може вирішити всі проблеми.

3. Потреба в обмеженнях виражається в перевазі чітких вказівок і обмежень, переоцінці ролі порядку в житті. Пов’язана з невимогливістю по відношенню до умов життя, задоволення малим, прагненням підкорятися.

4. Потреба у владі виражається через домінування і прагнення контролювати дії оточуючих як самоціль; презирство до людських слабкостей.

5. Потреба в експлуатації інших виражається в боязні бути використовуваним іншими або боязні виглядати безглуздо в їх очах. При цьому на відміну від випадків “норми”, не спостерігається спроб змінити себе або ситуацію.

6. Потреба в суспільному визнанні виражається в бажанні бути об’єктом захоплення інших людей; самооцінка надмірно залежна від соціального статусу.

7. Потреба в захопленні собою виражається в прагненні створити прикрашений образ себе, позбавлений недоліків і обмежень. Пов’язана з потребою в компліментах і лестощах з боку оточуючих.

8. Потреба в честолюбстві виражається в сильному прагненні бути найкращим, незважаючи на наслідки; пов’язана із страхом невдачі.

9. Потреба в самодостатності і незалежності виражається в уникненні будь-яких стосунків, що передбачають які-небудь зобов’язання, дистанціюванні від людей.

10. Потреба в бездоганності і неспростовності виражається в постійних спробах бути морально непогрішимим і бездоганим в усіх відношеннях, прагненні підтримувати враження непогрішимості і досконалості.

Хорні вважає, що ці стратегії присутні у всіх людей. Вони допомагають нам справлятися з неминучими в житті засмученнями і розчаруваннями, відчуттями ворожості, знедоленості і безпорадності. Але, якщо здорова людина легко замінює одну стратегію на іншу в ситуації, що змінилася, то невротик прагне реалізувати лише одну з наявних стратегій, причому у всіх виникаючих соціальних ситуаціях. Тобто, ми можемо сказати, що стратегія/потреба має невротичний характер, якщо особистість перетворює її задоволення у спосіб життя.

Хорні розділила даний список потреб на три загальніші категорії. Кожна з цих категорій є стратегією оптимізації міжособистісних стосунків; кожна направлена на зниження відчуття тривоги досягнення відчуття безпеки. Кожній стратегії відповідає певна орієнтація в стосунках з людьми.

1. Орієнтація на людей (поступливий тип) передбачає залежність, нерішучість і безпорадність як стиль взаємин. Такій людині необхідно, щоб її потребували, любили, захищали і керували нею. Мета стосунків, в які вони вступають, – уникнути відчуття

самоти і непотрібності. Проте під маскою люб'язності і залежності можуть ховатися пригнічена ворожість, прагнення поводитися агресивно.

2. Орієнтація від людей (відособлений тип) характеризується відсутністю зацікавленості в людях, усунутістю, уникненням тісних міжособистісних стосунків. Для таких людей характерні прагнення до відокремленості, незалежності і самодостатності.

3. Орієнтація проти людей (ворожий тип) це такий стиль поведінки, для якого характерні домінування, ворожість до інших людей і прагнення їх експлуатувати. Життя при цьому розглядається як боротьба всіх проти всіх. Вся поведінка направлена на підвищення власного престижу, статусу або задоволення особистісних амбіцій.

Як і невротичні потреби, дані міжособистісні орієнтації в різній мірі використовує кожна людина в різних життєвих ситуаціях. Проте, як і у попередньому випадку, здорова людина здатна гнучко міняти орієнтації згідно змінним обставинам і залежно від своїх цілей. Невротик не може зробити адекватний ситуації вибір і прагне використовувати лише одну з наявних орієнтацій. Більш того, і у здорової людини, і у невротика ці орієнтації знаходяться в протиріччі між собою. Проте у здорових це протиріччя не несе такого емоційного заряду, як у невротиків, завдяки гнучкому використанню всіх трьох орієнтацій. У невротиків воно стає основою базального конфлікту.

Базальний конфлікт. Базальний конфлікт невротика полягає в протиріччях в стосунках, які у нього складаються з іншими людьми. Породжується цей конфлікт несумісними типами орієнтацій, складових ядро неврозу. Нагадаю, орієнтації невротика негнучкі, не відповідають ситуації, що змінюється; одна з орієнтацій регулярно використовується, останні пригнічуються.

Людина намагається здолати цей конфлікт, використовуючи різні шляхи. По-перше, вона може пригнічувати певні сторони своєї особистості, актуалізуючи протилежні риси до пригнічуваних. По-друге, людина може створити таку дистанцію між собою і іншими людьми, яка не дасть виникнути конфлікту. По-третє, людина може створити образ самої себе, що ідеалізується, який сприйматиметься як реальне "Я". Образ, що ідеалізується, додає реальну упевненість в собі і реальну гордість. Наступний варіант уникнення базального конфлікту – екстерналізація його (сприйняття внутрішніх процесів, начебто вони мали місце поза людиною), проекція власних недоліків, перенесення відповідальності за стосунки на інших людей. Інші варіанти уникнення конфлікту – виборча "сліпота" відносно найбільш явних протиріч, фрагментація життя на окремі частини, суворий самоконтроль і т.ін.

Наслідками незадоволених базальних конфліктів можуть бути страхи. Один з найбільш поширених – страх руйнування захисних утворень (боязнь божевілля, загибелі і т.ін.). Інші види страхів, пов'язані з базальним конфліктом, – страх викриття (захисний прийом), страх власних змін і т.ін. Страхи утворюють перешкоди на шляху вирішення базального конфлікту й інтеграції особистості, тому при лікуванні неврозів, вважала Хорні, обов'язкова робота із страхами пацієнта.

Ще один наслідок незадоволеного базального конфлікту – "збіднення особистості". Хорні мала на увазі під цим терміном відчуття слабкості, нерішучості, спустошеності, внутрішня напруга, відчуження від власного "Я" і тощо. Це призводить пацієнта до зменшення широти і зростання егоцентризму.

Неофройдизм Е. Фромма. Еріх Фромм (1900 - 1980) був одним з тих учених психодинамічної орієнтації, хто, визнаючи вклад Фрейда в світову психологію, все ж відійшов від базових положень психоаналізу. Перш за все, Фромм вважав, що поведінку людини неможливо повністю розкрити в термінах інстинктивних спонук біологічної природи. Він стверджував, що поведінка людини може зрозуміти лише в світлі впливів культури, а особистість є продуктом взаємодії між природженими потребами і соціальними нормами культури.

На відміну від Фрейда, Адлера і Юнга, Фромм не мав медичної освіти. Він вивчав психологію, філософію і соціологію, отримав ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому університеті. І хоча пізніше він продовжив свою освіту в Берлінському психоаналітичному інституті і навіть вів приватну практику, у виборі тем і методів своїх досліджень Фромм все ж залишився швидше філософом і соціологом, ніж психологом. Вся його творчість пронизана інтересом до проблеми становлення особистості в суспільстві, складній динаміці “природних”, біологічних і соціальних впливів в людині.

У чому полягає його вклад у філософію і психологію? – перш за все в тому, що Фромм виявився одним з перших послідовних реформаторів психоаналізу. Фромм запропонував новий підхід у вивченні людської особистості: вона (особистість) може бути вивчена через дослідження своїх стосунків – до світу, природи, інших людей і самого себе. Отже, основне завдання психології полягає у вивченні стосунків людини.

Теоретичні розробки Фромма багато в чому змінили класичний метод психоаналізу. По-перше, Фромм вважав, що психоаналіз повинен розглядати, окрім простих біологічних прагнень людини, такі поняття як істина, любов, справедливість, свобода тощо; по-друге, Фромм запропонував вважати психоаналіз не лише (і не стільки) методом керованої інтроспективної, але і своєрідною сповіддю, вираженням себе, і через це звільненням від своїх проблем. По-третє, Фромм намагався використовувати методи психоаналізу для аналізу соціально-історичних явищ.

Уявлення про природу людини. Основні положення теоретичних робіт Фромма можна викласти таким чином:

Особистість – принципово “відкрита система”. Вона відкрита для дій з боку навколишнього світу, і вона змінюється в результаті цих дій.

Людина – спочатку соціальна істота. Неможливо вивчати людину поза соціальним оточенням і поза конкретними соціально-історичними умовами.

Людина відкрита для самовивчення. Її можна порівнювати лише з самою собою, з власним ще не реалізованим потенціалом.

Суть людини може бути представлена не через іманентну субстанцію, а як протиріччя, нерозривно властиве людському буттю. Це протиріччя виявляється у двох формах. По-перше, за своєю природою людина – це тварина. Але її біологічної природи (інстинктів) недостатньо для виживання. Вона може вижити, лише виробляючи матеріальні блага, задовольняючи свої потреби і розвиваючи культуру. По-друге, людина – це єдина тварина, що володіє інтелектом і самосвідомістю. Таким чином, вона знаходиться одночасно усередині природи (як жива істота) і поза нею (оскільки може усвідомити себе окремо від природи). Це усвідомлення себе робить людину чужою в світі і сповненою страху. Дана унікальна ситуація визначає основні

пристрасті і бажання людини. Людина, по Фромму, це єдина тварина, для якої її існування є проблемою; вона повинна її вирішити і від цього їй нікуди не піти.

Людина може реалізувати в своєму житті два варіанти вирішення цього протиріччя, які стають модусами (способами) її існування: Мати або Бути.

Мати – означає звернутися до власних інстинктивних прагнень і біологічних потреб, що зростають, з інстинкту самозбереження. Задоволення примітивних потреб здійснюється переважно у формі накопичення матеріальних благ, що приносить людині відчуття ілюзорного благополуччя і самодостатності. Ілюзорного тому, що дане життя “відриває” людину від інших людей, від соціуму, і, врешті-решт, від власного “Я”. А без цього справжня реалізація себе, щастя і самодостатність неможливі.

Бути – означає віддавати, жертвувати собою ради інших. Ця тенденція знаходить силу в специфічних умовах людської екзистенції. Вміст людської історії – це безперервне прагнення людей знайти самих себе, реалізувати ті потреби, які визначають їх екзистенціальну суть.

Суспільство може сприяти розкриттю даного потенціалу, але може і перешкоджати розвитку цих внутрішніх спонук. В результаті такої дії особа або розвивається (синдром зростання), або деформується (синдром розпаду).

Розвиток особистості. Розвиток особистості характеризується наявністю у людини наступних основних тенденцій, які визначають її спілкування і діяльність: любов до життя, любов до людей і свобода.

Любов до життя (біофілія) є тотальною орієнтацією, що повністю визначає життя людини. У самій елементарній формі вона виявляється у прагненні жити. Вона присутня у всіх живих організмів. Інший аспект цієї тенденції – прагнення до інтеграції і об’єднання. Життя прагне до іншого життя; вона прагне зростати, розвиваючи свою структуру. У людини любов до життя виражається в так званій продуктивній орієнтації. Продуктивно орієнтованій людині приємно творити, а не руйнувати, вона хоче творити і розвиватися. Основний етичний принцип біофілії: добро є все, що служить життю, зло є все, що служить смерті. Любов до життя розвивається, якщо в суспільстві існують для цього основні передумови: безпека, справедливість і свобода.

Любов до людей. Любов до людини (непатологічна) – це таке відношення між двома людьми, які переживають себе як самостійні величини і які, не дивлячись на це, відкриті по відношенню один до одного. Людина досягає повної зрілості, коли він повністю звільниться від “сліпої” любові до самого себе.

Свобода пов’язана з ясним усвідомленням ситуації, в якій знаходиться людина (пригадаємо визначення свободи К. Маркса). Вона є усвідомленням:

1. того, що добре, а що – погано;
2. того, який засіб веде до досягнення мети;
3. того, що стоїть за усвідомленими бажаннями;
4. того, які реальні можливості вибору існують;
5. того, які наслідки веде за собою кожне рішення;
6. усвідомлення необхідності об’єднання з іншими людьми і бажання діяти.

Деформації особистісного розвитку. Деформації особистісного розвитку пов'язувалися Фроммом з наявністю у людини наступних патологічних тенденцій: некрофілії, нарцисизму і інцестуозної прихильності.

Некрофілія, згідно з класичним розумінням цього терміну, є любов'ю до мертвого, що часто виражається в прагненні сексуально володіти мертвим тілом. Фромм розумів цей термін в загальнішому плані, як потяг до всього неживого (труп, смерть, хвороба, розпад). Некрофілії переживають задоволення, руйнуючи, а не творячи. Для некрофілій характерна орієнтація на минуле (у них вони бачать свої цілі, бажання і т.ін.), а не на майбутнє. Для них характерна орієнтація на грубу силу при вирішенні формальних і особистостістих проблем.

Некрофілія любить все, що не є живим, неорганічне (техніка, машини і механізми). Вона вступає у відносини з об'єктом або людиною, лише тоді, коли володіє ним. Некрофілії залучають ніч і темноту. Взагалі, все, що направлене проти життя, проти зростання притягує некрофілію. Некрофілія, вважав Фромм, характерна для сучасної західної цивілізації; вона, вважає Фромм, створила нову людину – Номо mechanicus, яка любить машини і сповнена відрази до всього живого.

Нарцисизм в класичному психоаналізі розглядається як спрямованість лібідо на самого суб'єкта. У Фромма під цим терміном розуміється сконцентрованість людини на самій собі, любов до самої себе, веде до нездатності відокремити себе від іншої, уявити себе на її місці. Характерна межа нарцисичної людини – відсутність інтересу до зовнішнього світу. Об'єктами нарцисичної схильності стають особистість людини, її окремі межі, а також її знання, будинок, "її" люди і т.ін.

Біологічна функція нарцисизму – самозбереження, тому не можна сказати, що нарцисизм – це завжди деформація особистості. Фромм вважав, що існує оптимальний (біологічно необхідний) рівень оптимізму, який дозволяє людині співробітничати з оточуючими, одночасно піклуватися про себе. Патологічний нарцисизм веде до самоізоляції індивіда.

Залежно від об'єкту, на який направлений нарцисизм, Фромм виділяв доброякісний, злоякісний і суспільний його види. Доброякісний нарцисизм направлений на результат власних зусиль (свої знання, уміння, досягнення і тому подібне). Злоякісний нарцисизм направлений на те, що людина має, не витрачаючи особливих праць зі свого боку. Суспільний нарцисизм направлений на результат суспільної праці, суспільного розвитку (держава, національна культура) і може бути корисний суспільству, об'єднуючи його.

Інцестуозні прихильності в дитинстві характерні для більшості людей. Вони виражаються в прихильності до матері, її турботи і опіки.

Згодом багато людей переростають ці дитячі прихильності і будують власне життя самі. Проте ті люди, які з якої-небудь причини не змогли "звільнитися" від інцестуозної прихильності до матері, будують своє життя під сильним впливом з її боку. Доброякісна форма інцестуозних прихильностей веде до того, що людина (тут – чоловік) шукатиме дружину, що нагадує свою матір. Злоякісна форма інцестуозної прихильності веде до т. наз. "інцестуального симбіозу", прагненню злитися, стати частиною матері. Це призводить до втрати власної індивідуальності і несумісне, за Фроммом, із справжнім бажанням жити.